

були широкі дубові дошки, в яких важко було зробити круглі отвори для шпиків.

Знахідка в Софійському соборі в Києві віконної рами та шпиків з клеймами вказує на деякі раніше невідомі особливості будівельної техніки та склоробного виробництва в стародавній Русі. Вони доповнюють наші знання про конструкції давньоруських віконних рам та свідчать про те, що в деяких випадках продукція майстрів-склодувів або склоробних майстерень позначалася спеціальними клеймами.

М. Кучера

До питання про конструкцію стіни-столпіє давньоруського літопису

У давньоруському літопису під 1161 р. згадується укріплення під назвою столпіє, яке захищало з півночі київський Поділ. Тут відбулася запекла битва між військами київського князя Ростислава Мстиславовича і чернігівського князя Ізяслава Давидовича, внаслідок якої чернігівцям в союзі з половцями вдалося оволодіти містом¹. Судячи з літопису, столпіє було оборонною огорожею-стіною («...загорожено бо бяше тогда столпием от горы ольи до Днепра») ², побудованою з дерева, оскільки її під час бою почали прорубувати («...Половцы вбъздаху в город просекающе столпию...») ³.

Ще раніше літопис двічі називає цим терміном початкову огорожу навколо Києво-Печерського монастиря: під 1051 р. в розповіді про заснування монастиря («...заложы церковь велику и монастырь оградиша столпьем...») ⁴ і під 1074 р. в розповіді про провидіння монаха Матвія («...высочилъ есть чресъ столпие...») ⁵. Згадана стіна, безсумнівно, теж була дерев'яною. Кам'яну стіну навколо Печерського монастиря, залишки якої досліджено у 1951 р., було збудовано значно пізніше — в кінці XII ст. ⁶

У дослідженнях з історії дерев'яної фортифікації висловлено думку, що столпіє давньоруських літописів може означати стіну з вертикальних деревин — частокол⁷. Проте така думка виявляється непереконливою, оскільки у давньоруських літописах стіна з вертикальних деревин має назву тина. Судячи з літописних даних, тин, як правило, означав більш примітивну і менш довготривалу стіну, ніж столпіє. Тиною огорожували двори та межі земельних володінь; дуже часто тин поспішно споруджували як укриття під час облоги та штурму фортець ⁸.

Термін «столпіє» походить від давньоруського слова «столп». На жаль, давньоруські писемні джерела не дають можливості повністю розкрити зміст слова «столп», оскільки воно неодноразово вживається в різних значеннях. Виходячи з аналізу писемних джерел, історики давньоруської мови дійшли висновку, що слово «столп» вживалося для позначення колонни, стовпа, башти, в'язниці, опори тощо ⁹. Цими досить різноманітними

¹ Полное собрание русских летописей, т. II. Ипатьевская летопись. М., 1962, стор. 515.

² Там же.

³ Там же.

⁴ Там же, стор. 147.

⁵ Там же, стор. 182.

⁶ В. А. Богусевич. К вопросу о крепостных стенах XII в. Киево-Печерского монастыря. — КСИА, вып. 9. К., 1959, стор. 108; П. П. Толочко. Исторична топографія стародавнього Києва. К., 1970, стор. 161, 164.

⁷ Ф. Ласковский. Материалы для истории инженерного искусства в России, ч. I. СПб., 1858, стор. 103, 104; П. А. Раппопорт. Очерки по истории русского военного зодчества X—XIII вв. — МИА, № 52. М.—Л., 1956, стор. 119.

⁸ И. И. Срезневский. Материалы для словаря древнерусского языка, т. III. СПб., 1903, стор. 1073 — «тын».

⁹ Там же, стор. 579—581.

визначеннями користувались і дослідники дерев'яної фортифікації¹⁰. Звичайно, цілком слушно ототожнювати столпіє з частоколом у тому випадку, якщо розуміти слово «столпи» у значенні простого стовпа. Проте дослідники вже давно звернули увагу на те, що літописний термін «столпи» по відношенню до поховальних пам'яток слід розуміти не як звичайний стовп, а як зруб¹¹. Нещодавно наведено переконливі етнографічні та історичні аналогії до згаданого літописцем обряду поховання, коли урну з спаленим ставили «на столпіє». Виявляється, що у даному випадку літописний «столпи» означає зруб, зрубне приміщення-домовину, чи зрубний надгробок¹².

На Русі у XVI ст. зруб називали словом «струб»¹³. Дослідники зазначають, що в писемних джерелах демонгольського часу це слово було вжито лише один раз¹⁴. При цьому цікаво, що це єдине слово «струб», згадане під 1149 р., означає саме поховальну споруду — зруб, в якому князь Андрій Боголюбський поховав свого коня¹⁵ («...и повеле розкопати землю и встави тамо струб, и ту погребе коня своего»). Приклад поховального «столпа» — зрубу («струбца») дослідники наводять і для XVI ст.¹⁶

Таким чином, значення давньоруського терміну «столпи» слід доповнити поняттям зрубу. Не виключено, що поняття зрубу відбиває основний зміст цього терміну як у конструктивному значенні, так і в символічному — в розумінні потужності та міцності.

Щодо конструкції столпія, то воно в значній частині повинно було складатись із зрубів. Відомо, що в давній Русі фортечні стіни будувались з суцільного ряду зрубів, так званих городень, які відкрито у валах на багатьох городищах. Простіша за будовою стіна-столпіє могла мати у своєму складі окремі ізольовані зруби-«столпи». Оскільки основні форми і конструктивні типи дерев'яного будівництва існують з дуже давніх часів, аналогії до столпія слід шукати насамперед серед етнографічних матеріалів. Найбагатші традиції давньоруського оборонного будівництва демонгольського часу зберігались у дерев'яній архітектурі колишньої Північної Русі до XVII—XVIII і навіть XIX ст. і добре відомі за описами та за рисунками сучасників¹⁷. Серед цих пам'яток привертають до себе увагу огорожі Лядинського та Спаського погостів колишньої Олонецької губернії. Основу їх становлять невеличкі в плані зруби, розташовані на певній відстані один від одного і в які врубані кінці горизонтальних дерев'яних, що утворюють прясла стіни між цими зрубами. Зверху стіна має двосхилу покрівлю¹⁸. Оригінальність стіни полягає в тому, що її опорою служать зрубні стовпи. Така стіна досить практична, міцна і разом з тим

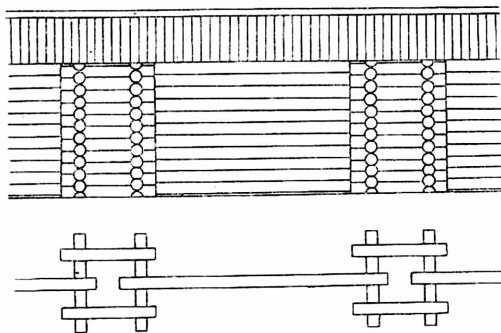


Схема конструкції стіни на зрубів-«столпах». Фасад і план.

¹⁰ П. А. Раппопорт. Вказ. праця, стор. 135.

¹¹ Б. А. Рыбаков. Древности Чернигова. — МИА, № 11. М.—Л., 1949, стор. 30.

¹² Б. А. Рыбаков. Нестор о славянских обычаях. Древние славяне и их соседи. — МИА, № 176. М., 1970, стор. 43.

¹³ И. И. Срезневский. Вказ. праця, т. III, стор. 558.

¹⁴ П. А. Раппопорт. Вказ. праця, стор. 123.

¹⁵ ИСРЛ, т. IX, вып. VIII. Никоновская летопись. СПб., 1862, стор. 182.

¹⁶ Б. А. Рыбаков. Нестор о славянских обычаях, стор. 43.

¹⁷ М. Красовский. Курс истории русской архитектуры, ч. I. Деревянное зодчество. Пг., 1916, стор. 90, рис. 91; стор. 92, рис. 96; стор. 100, рис. 109, 110 та ін.

¹⁸ М. Красовский. Вказ. праця, стор. 119, 121, рис. 138, 139.

досконала щодо архітектури. Її конструкція тісно пов'язана з принципом побудови городень і, безперечно, має давнє походження.

Очевидно, стіну аналогічної конструкції й слід ототожнювати з літописним столп'єм. У найпростішому вигляді вона могла складатись з невеличких глухих зрубів, які не підвищувались над її покрівлею. У разі потреби в стіні можна було влаштовувати бійниці. Збільшення розмірів зрубів і використання їх як приміщень в оборонних цілях, перетворення деяких зрубів у башти максимально наближали цю стіну до стіни з городень.

Л. Пономаренко

Плани міста Києва XVII—XIX ст. як історичне джерело

Необхідність проводити вимірювання на земній поверхні та показувати наслідки вимірювань у вигляді креслень виникла у людини за багато віків до нашої ери. Давні культурні народи — єгиптяни, вавілоняни, фінікійяни, а за ними греки та римляни — вивчали земну поверхню і робили її зображення. У Греції такі малюнки мали назву «ріпах», в Римі — «orbis pictus tabula». Назви «карта», «план» походять від латинських слів «charta» — «письмо», «повідомлення», «plane» (planus) — «рівно».

Найдавніша карта, знайдена археологами, датується XIII ст. до н. е. Зображено на ній золотопосний район між Нілом та Червоним морем¹. Від вавілонян дійшла до нас табличка з зображенням Світу (зберігається у Британському національному музеї). Вітчизняні картографічні матеріали відомі від XVI ст. Перший план Києва зберігся від 1638 р.

Розвиток картографування та геодезичних вимірювань невідривно пов'язаний з соціально-економічною, політичною і воєнною історією народів і країн. Як перші карти-малюнки, так і сучасні карти, плани, схеми робляться з метою передачі певної інформації про Землю або її окремі ділянки. В порівнянні з письмом картографічні зображення мають властивість наочно передавати уявлення щодо топографії місцевості (річок, шляхів, споруд тощо). Залежно від розвитку людського суспільства інформація, яка передавалась картографічним зображенням, поступово збільшувалась.

Викопані на рівні досягнень і знань свого часу карти, так би мовити, «старіють», тобто інформація, яку вони несуть, вже не відповідає дійсному положенню на земній поверхні. Крім того, люди весь час поповнюють свої уявлення про земну кулю, змінюються технічні засоби геодезичних зйомок та картографування. Проте для історичних досліджень карти, плани, креслення — це невичерпне джерело інформації, що дає відомості до історичної топографії, гідрографії, топонімії, архітектури тощо. Нерідко старі карти поповнювались текстовими поясненнями, що збільшує наукову цінність таких матеріалів. З XVIII ст. землемірам та геодезистам, які вели різні вимірювання земної поверхні на території нашої країни, було спеціальними інструкціями поставлено за обов'язок вести спеціальні описи тих місцевостей, де вони працювали. Описи, зроблені писцями, підкоморниками теж певною мірою пов'язані з геодезичними роботами. Про це свідчить, наприклад, опис речей та маєтків Києво-Печерської лаври, зроблений 1593 р. підкоморним Іваном Сосницьким². На жаль, креслень до описів XVI ст. або не було, або не збереглося.

Старі карти та плани, як відомо, не тільки значно відрізняються від су-

¹ Н. М. Быковский. Картография. Исторический очерк. М.—Л., 1923, арк. 5.

² Центральна наукова бібліотека АН УРСР. Відділ рукописів, I, 5415.